

TEKST USTNY W JĘZYKU I KULTURZE*

Pojęcie tekstu ustnego funkcjonuje w opozycji do pojęcia tekstu pisanego i pojawia się wraz z powstaniem piśmiennictwa. U podstaw tej opozycji leży przeciwstawienie mowy dźwiękowej tekstom zapisanym na papierze lub na innym materiale. Oczywiście jest jednak, że dźwiękowość nie jest cechą jedyną i nawet konieczną; przekazanie tekstu ustnego znakami pisma nie przekształca go w tekst pisany, a pozostaje jedynie graficzną rejestracją tekstu ustnego, i odwrotnie: każdy tekst pisany może zostać przekazany głosem i nie traci przez to swoich właściwości tekstu pisanego. Ustna (dźwiękowa) czy graficzna forma tekstu jest zatem wprawdzie cechą podstawową, ale równocześnie jedynie zewnętrzną. Za bardziej istotne należy uznać odniesienie tekstu do ustnego lub piśmiennego modelu komunikacji: pierwszy zakłada jednoczesność (synchroniczność) nadawania i odbioru komunikacji (tekstu), drugi — ich niejednoczesność, następstwo, rozdzielenie w czasie. Tekst ustny ma określonego, obecnego w momencie mówienia adresata, podczas gdy pisany sugeruje nieokreśloność i wielość adresatów, którzy mogą odbierać ten tekst w nieograniczonym czasie po jego powstaniu. Tekst ustny w zasadzie jest jednokrotny, istnieje tylko w momencie jego wypowiedziania i nie jest pomyślany jako odtwarzalny (powtarzalny), w odróżnieniu od tekstu pisanego, którego czas istnienia ograniczają jedynie możliwości techniczne jego przechowywania i odtwarzania i który obliczony jest na wielokrotne użycie. Powyższe właściwości funkcjonalne określają te istotne cechy tekstu ustnego i pisanego, które przeciwstawiają sobie owe teksty i warunkują wewnętrzne, strukturalne (ściśle językowe i stylistyczne) ich cechy; cechy te dotąd jeszcze nie zostały w pełni zbadane i wyjawione. Pojęcie tekstu ustnego można określić jako konfigurację następujących cech:

- 1) ustność w wąskim znaczeniu — jako forma dźwiękowa,
- 2) jednoczesność wymówienia i odbioru,
- 3) jednokrotność (niepowtarzalność),
- 4) określoność i obecność adresata,
- 5) specyficznie ustna struktura tekstu.

Tekst pisany ma cechy opozycyjne, przeciwstawne. Wszystkie wymienione cechy jednocześnie ma jednak tylko tekst ustny idealny, któremu najbliższy jest tekst

---

* Tytuł oryginału: *Ustnyj tekst w jazykie i kulturie* [w:] *Tekst ustny. Texte oral. Materiały z międzynarodowej konferencji w UMCS w Lublinie 15–17 września 1986*, pod red. M. Abramowicza i J. Bartmińskiego. Wrocław 1989, s. 9–14. Z rosyjskiego przełożyła Wanda Fal.

języka potocznego, podczas gdy w realnej różnorodności tekstów werbalnych konkretnym rodzajom (gatunkom) tekstów właściwe są tylko niektóre, nie zaś wszystkie z wyliczonych cech. Na przykład, tekst folkloru (pieśń lub bajka) należący tradycyjnie do ustnej sfery komunikacji, w swojej postaci naturalnej (ustnej) wykazuje cechę (1) ustności w wąskim znaczeniu wyrazu, (2) jednoczesności mówienia i odbioru, zaś co do cechy (4) — widoczna jest dwoistość: określoność adresata (w dowolnym momencie wykonywania tekstu) i nieokreśloność, wielość adresatów (w perspektywie jego istnienia historycznego); cecha (5) — struktura tekstu — jest połączeniem charakterystyk tekstu ustnego i pisanego, wreszcie ze względu na cechę (3) — tekstów, ponieważ zasadniczo jest on odtwarzalny (wielokrotny), powinno się zaklasyfikować do tekstów pisanych. Z kolei teksty epistolarne, tradycyjnie należące do komunikacji pisanej, dokładnie tak samo łączą w sobie cechy „ustne” i „pisane”: wbrew formie graficznej i niejednoczesności odbioru, co charakterystyczne jest dla tekstów pisanych, zawierają one cechę ustności, będąc zasadniczo jednokrotnymi, nie przeznaczonymi do powtarzania, mającymi jednego określonego adresata i pod wieloma względami odpowiadającymi strukturze właściwego tekstu ustnego. Wskazane różnice przedstawia tabela 1.

Tab. 1.

Cechy	„idealny” tekst ustny	tekst folklorystyczny	tekst epistolarny	„idealny” tekst pisany
1. forma ustna (dźwiękowa)	+	+	–	–
2. jednoczesność nadania i odbioru	+	+	–	–
3. jednokrotność (niepowtarzalność)	+	–	+	–
4. określoność adresata	+	+–	+	–
5. specyficznie ustna struktura	+	+–	+–	–

Definiując pojęcie „tekst ustny” należy wychodzić nie z opozycji binarnej: tekst ustny — tekst pisany, zakładającej jednoznaczną kwalifikację każdego konkretnego tekstu jako mówionego lub jako pisanego, lecz z określonej skali ustności rozciągającej się między biegunami „ustny” (tekst ustny) i „pisany” (tekst literacki). Miejsce każdego konkretnego tekstu w tej skali i, co za tym idzie, stopień ustności określa wzajemny stosunek wyżej wymienionych (a możliwe, że i innych) właściwości, i w zasadzie stopień ten może być zmierzony. Oczywiście typ tekstu folkloru (pieśni, bajki) i tekstu epistolarnego wybrany został tu jedynie dla ilustracji. Typy te stanowią jedynie przykłady szczególne, dowolnie wybrane z ogromnej różnorodności realnych tekstów werbalnych. Tak samo wśród tekstów potocznych i literackich — tylko niektóre odpowiadają zawartym w tabeli charakterystykom, tzn. są „czysto” ustne lub „czysto” pisane. Jest rzeczą zrozumiałą, że takie gatunki tekstów mówionych, jak przemówienie na mityngu, wystąpienie w dyskusji naukowej, dialog telefoniczny itd. będą miały właściwe sobie miejsce na skali ustności, a różne gatunki folkloru i literatury będą dość istotnie różnić się ze względu na powyższe właściwości. Stopień ustności/piśmienności jest różny w utworze dramatycznym, epickim i lirycznym, w bajce i w przysłowiu, w rytualnym dialogu lub zaklęciu. Na

podstawie skali ustności można dokonać ogólnej typologii tekstów, w której każdy konkretny typ odznaczałby się specyficznym zestawem charakterystyk. Jednocześnie należy pamiętać, że podobna typologia zawsze jest uwarunkowana historycznie, zaś sam stosunek modeli ustnych i pisanych w historii języka i historii literatury stale się zmienia. Ustne i pisane formy i gatunki przenikają się nawzajem, krzyżują i wzajemnie na siebie oddziałują, przeplatają się i rozdrabniają, specjalizują się i unifikują, aktualizują się i wygasają, pozostawiając w każdej epoce i w każdej tradycji językowej i literackiej swój niepowtarzalny wzorzec. Więcej, jeden i ten sam typ tekstu — dzięki połączeniom w nim cech tekstu ustnego i pisanego — może w różnych kontekstach i różnych opozycjach być odbierany albo jako reprezentant modelu ustnego, albo jako reprezentant modelu pisanego. W taki sposób, na przykład, teksty folkloru w stosunku do języka gwarowego stanowią bezwzględnie model pisany, książkowy, gdy tymczasem w stosunku do literatury realizują właśnie model mówiony. Teksty apokryficzne, funkcjonujące na peryferiach literatury książkowej oraz na peryferiach folkloru (lub na ich pograniczu), jako że mają formę i ustną, i pisaną, w ramach literatury realizują model mówiony, a w ramach folkloru — pisany. W folklorze istnieją gatunki skierowane ku biegunowi pisanemu, i odwrotnie, w literaturze — gatunki skierowane ku biegunowi ustnemu. W historii języków literackich, zwłaszcza słowiańskich, fundamentalne znaczenie ma opozycja: język potoczny („razgowornyj”) — język książkowy, która stanowi jedynie wariant opozycji: ustny — pisany. W powstaniu literackich pisanych języków słowiańskich znaczna rola przypada tradycji ustno-poetyckiej (folklorystycznej) oraz językowi i mówionym tekstom prawa obyczajowego, a także innym rodzajom ponaddialektalnej mowy ustnej.

Powyższe stwierdzenia dotyczące komunikacji werbalnej i tekstów werbalnych prowadzą do dostatecznie szerokiego funkcjonalnego rozumienia tekstu ustnego w jego opozycji do tekstu pisanego, które można rozciągnąć również na teksty w sensie bardziej szerokim, semiotycznym, mianowicie — na teksty kulturowe w ogóle oraz na opozycję kultury ustnej i pisanej. Wydaje się, iż wszelki tekst kulturowy, niezależnie od tego, czy ma on formę werbalną czy jakąkolwiek inną formę wyrażenia (zachowaniową, plastyczną itd.) można umieszczać zgodnie z omówionymi wyżej cechami w określonym miejscu skali ustności. A jednocześnie tekst kulturowy (w tym również werbalny) różni się od zwykłego tekstu językowego: o ile językowy tekst ustny jest produkowany w akcie komunikacji, to ustny tekst kulturowy jest reprodukowany (odtworzony) w postaci gotowej, podobnie jak tekst pisany, który można przepisywać (kilkakrotnie wydawać), który poza tym cechuje się stabilnością i skończonością. Kardynalną różnicę między tekstami kulturowymi i właściwymi tekstami językowymi stanowi zasadnicze nastawienie tych pierwszych na długie trwanie, na wielokrotne posługiwanie się i na odtwarzanie. Różnice zaś między kulturowymi tekstami ustnymi a pisаныmi tekstami kulturowymi dotyczą sposobu przechowywania i przekazu: teksty kultury ustnej zachowują się w pamięci ludzi i są przekazywane drogą bezpośrednią (od jednego człowieka do drugiego, z pokolenia na pokolenie), natomiast teksty kultury pisanej są zachowywane i przekazywane w zabytkach piśmiennictwa (sztuki) — rękopisach, książkach, obrazach itd. Ze względu na sposób przechowywania ustny tekst kulturowy jest podobny do

ustnego tekstu językowego (wypowiedzi ustnej), zaś ze względu na stałość i odtwarzalność — do pisanego tekstu językowego. Zatem przez sam fakt, że tekst należy do sfery kultury, następuje jego przesunięcie na skali ustności w stronę bieguna pisanego.

Tradycyjna kultura ludowa Słowian jest zasadniczo zorientowana na ustny model kultury, podobnie zresztą jak cała europejska ludowa kultura średniowieczna (synchroniczność nadawania i odbioru tekstów, pamięciowe przechowywanie, bezpośrednie przekazywanie z pokolenia na pokolenie), ale jej podstawowe formy — obrzędy i folklor słowny — mają cechy stałości i odtwarzalności, charakterystyczne dla tekstów pisanych. Podobnie jak język literacki, kultura ludowa (ustna) formowała się i rozwijała w dość złożonym wzajemnym oddziaływaniu z kulturą pisaną (książkową), przy czym owo współdziałanie dotyczyło nie tylko i nie tyle form zewnętrznych, co treści. Opozycja i wzajemne oddziaływanie światopoglądu pogańskiego jako ważnej podstawy kultury ludowej (wraz z odpowiednią obrzędowością i folklorem) oraz światopoglądu chrześcijańskiego jako podstawy kultury książkowej (wraz z religijną obrzędowością i odpowiednim zespołem tekstów) stworzyły te różnorodne formy i gatunki tekstów kultury ludowej (obrzędowe, folklorystyczne, plastyczne), w których cechy tekstów pisanych i ustnych, książkowych i ludowych przeplatają się w przedziwny sposób. Wystarczy powołać się na słowiański kalendarz ludowy, gdzie kościelna terminologia, symbolika, obrzędowość i treść świąt z czasem zupełnie zmieniły znaczenie, uległy transformacji i adaptacji do kontekstu pogańskiego, ale z kolei także wywarły wpływ na przedchrześcijański system pojęciowy. Tradycyjny folklor również stanowi demonstrację skomplikowanego przeplatania się elementów pochodzenia książkowego (pisanego) i ludowego (ustnego), a ich stosunek wzajemny jest różny w różnych gatunkach i grupach tekstów.

Tak więc opozycja tekst ustny — tekst pisany jest zasadnicza nie tylko dla języka, ale i dla kultury, gdzie ma ona treść nieporównanie bardziej złożoną i stanowi jedną z kategorii podstawowych. Ale o ile na płaszczyźnie językowej opozycję ustny — pisany należy rozpatrywać na skali ustności, o tyle jako kategoria kultury opozycja ta zachowuje w pełni swój charakter binarny.